

Bedrijfsnatuurplannen

Bedrijfsnatuurplannen

**Papieren tijger of opmaat voor de organisatie van natuur- en landschaps-
beheer als groene dienst?**

**Th.C.P. Melman
A.G.M. Schotman
R.G.M. Kwak
R.M.A. Wegman**

Alterra-rapport 902

Alterra, Wageningen, 2004

REFERAAT

Melman, Th.C.P., A.G.M. Schotman, R.G.M. Kwak en R.M.A. Wegman, 2004. *Bedrijfsnatuurplannen; papieren tijger of opmaat voor de organisatie van natuur- en landschapsbeheer als groene dienst?* Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 902. 40 blz.; 13 tab.; 13 ref.

De betekenis van de Groenblauwe Dooradering, voor het natuur- en landschapsbeleid staat of valt met een goede ruimtelijke rangschikking. Hoe de optimale ruimtelijke rangschikking te realiseren? Kunnen de zogenaamde bedrijfsnatuurplannen (BNP's) hier een functie vervullen? Er is een inventarisatie gemaakt van de in Nederland opgestelde bedrijfsnatuurplannen. Ruim 20 plannen zijn kwalitatief geanalyseerd. Voor twee gebieden is nagegaan in hoeverre de plannen daadwerkelijk zijn uitgevoerd. BNP's kunnen een grote rol vervullen bij het internaliseren van natuur en landschap bij de agrariërs (bottom-up proces). BNP's zijn veelvormig. Dit hangt samen met de veelvormigheid in motivatie waarmee ze worden opgesteld: van educatie-middel voor agrariërs tot compensatie-instrument in het kader van vergunningverlening. De realisatie van de BNP's, de feitelijke uitvoering van in het plan opgenomen inrichtings- en beheermaatregelen, varieert per gebied: naar schatting is dat de helft tot driekwart van de opgenomen maatregelen. Bij het gebruik maken van bedrijfsnatuurplannen voor de realisatie van Groenblauwe Dooradering gelden de volgende aandachtspunten:

- behoud van de betrokkenheid van de individuele agrariërs;
- koppeling aan regioniveau als het relevante ruimtelijke niveau voor Groenblauwe Dooradering;
- opwaarderen van bedrijfsnatuurplannen als document waar vraag en aanbod bij elkaar -komen, wellicht in het kader van Groene Diensten.

In een pilot zouden deze aandachtspunten kunnen worden opgenomen.

Trefwoorden: bedrijfsnatuurplannen, groenblauwe dooradering, agrarisch natuurbeheer, ruimtelijke planvorming, groene diensten.

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door € 13,- over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 902. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2004 Alterra

Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland

Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info@alterra.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
2 Probleemstelling	13
3 Methode	15
3.1 Inventarisatie aantal bedrijfsnatuurplannen	15
3.2 Kwalitatieve analyse bedrijfsnatuurplannen	15
3.3 Realisatie planvoorstellen	15
4 Resultaten	17
4.1 Inventarisatie aantal bedrijfsnatuurplannen, opstelkosten	17
4.2 Kwalitatieve analyse bedrijfsnatuurplannen	18
4.2.1 Verwoording van doelstellingen	19
4.2.2 De toegankelijkheid van het plan voor de beheerder en de mate waarin deze bij het opstellen ervan is betrokken	20
4.2.3 De aansluiting op de vigerende beleidsdoelstellingen voor natuur en landschap	20
4.2.4 De natuurwetenschappelijke onderbouwing van de voorgestelde inrichtings- en beheersmaatregelen.	21
4.2.5 Eenduidigheid en volledigheid van de voorgestelde maatregelen	24
4.2.6 Zicht op de financiële kosten en baten van de voorstellen; financieringsplan	25
4.2.7 Handvatten voor toetsing en monitoring.	25
4.2.8 Totaalbeeld en conclusie kwalitatieve analyse	26
4.3 Realisatie van de voorgestelde maatregelen uit bedrijfsnatuurplannen	26
4.3.1 Presentatie bevindingen Winterswijk e.o. (obv onderzoek door Stichting Staring Advies (SSA))	26
4.3.2 Realisatie BNP's Alblasserwaard/Vijfheerenlanden (obv Kruk, 2001)	28
4.4 Bevindingen uit telefoonronde, workshop en literatuur	29
5 Kansen, knelpunten en aanbevelingen voor de verdere toepassing van bedrijfsnatuurplannen	33
Literatuur	35
<i>Bijlagen</i>	
1 Lijst van in de kwalitatieve analyse betrokken Bedrijfsnatuurplannen	37
2 Lijst van telefonisch/mondeling geraadpleegde persone	39

Woord vooraf

In het natuur- en landschapsbeleid wordt steeds meer aandacht gegeven aan een gebiedsgericht-gerichte aanpak. De gedachte hierachter is dat daarmee beleidsdoelstellingen binnen bereik komen die met een landelijk uniforme benadering onhaalbaar zijn. Hierbij speelt regionale identiteit een grote rol, zowel in fysiek als in sociaal opzicht.

Een van de vragen die in het Programma Regionale Identiteit en Natuur- en Landschapsontwikkeling leeft is hoe zo'n gebiedsgerichte benadering eruit zou moeten zien.

In het onderhavige project is de vraag toegespitst op de realisatiemogelijkheden van de zogenaamde Groenblauwe Dooradering. Verkend is wat daarbij de rol van Bedrijfsnatuurplannen zou kunnen zijn.

Bedrijfsnatuurplannen roepen bij sommigen het schrikbeeld op dat er weer meer papier wordt verspild, waarbij het echte werk aan natuur en landschap verder naar de horizon schuift.

Ik deel die zorg. Bedrijfsnatuurplannen hebben voor mij pas betekenis, wanneer plausibel is dat ze bijdragen aan een betere dan wel versnelde realisatie van natuur en landschapsdoelstellingen. Bij het doornemen van deze rapportage is mij gebleken dat BNP's voor een versterking van het draagvlak voor natuur- en landschapszorg bij agrariërs hebben gezorgd. Het enthousiasme is evenwel wat geluwd en de doorwerking in de praktijk is beperkt. Een belangrijke oorzaak schuilt in het vrijblijvende karakter ervan.

Voor de realisering van Groenblauwe Dooradering bieden ze evenwel goede aanknopingspunten, bijvoorbeeld als een vorm van Groene Diensten. Daarvoor is een ruimtelijke opschaling nodig: van bedrijfs- naar gebieds- of regio-niveau. Het is de opgave om bij dit opschalen de betrokkenheid van de agrariërs te behouden. Hier ligt een interessante rol voor agrarische natuurverenigingen in het verschiet. Dáár vinden we immers de condensatiekern van boeren die van natuur- en landschapsbeheer hun professie willen maken. Dáár liggen ambities om de maatschappelijke vraag naar natuur en landschap in het landelijke gebied op gebieds- of regionaal niveau op te pakken en waar te maken. Zo'n regionaal natuurplan waarin vraag en aanbod bij elkaar komen heeft geen vrijblijvend karakter en kan voor nieuw elan zorgen. Daarmee kan het een belangrijk ingrediënt zijn voor gebiedsgerichte realisatie van natuur en landschap. Dat daar papier voor nodig is, nemen we dan maar voor lief.

Kees Hendriks¹

¹ Kees Hendriks, Programmaleider Programma Regionale Identiteit

Samenvatting

De natuur- en landschapskwaliteit van het landelijke gebied kan worden bevorderd door het versterken van de zogenaamde Groenblauwe Dooradering². De betekenis van deze dooradering staat of valt met een goede ruimtelijke rangschikking. De vraag is nu: hoe de optimale ruimtelijke rangschikking te realiseren? Kunnen op individuele agrariërs gerichte plannen, de zogenaamde bedrijfsnatuurplannen (BNP's), hier een functie bij vervullen?

In het onderzoek zijn ervaringen met bedrijfsnatuurplannen verzameld. Het betreft informatie over het aantal plannen dat in de loop der tijd is opgesteld, het bepalen van de kwaliteit ervan en het vaststellen welk deel van de in de plannen opgenomen maatregelen daadwerkelijk is gerealiseerd. Door middel van een telefonische enquête is een inventarisatie gemaakt van het aantal plannen. Wij komen tot een totaal van circa 1600 BNP's dat in de loop van de jaren is opgesteld. Ruim 20 plannen zijn geanalyseerd om een beeld te krijgen van de kwaliteit. In de gebieden rond Winterswijk en in de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden is nagegaan in hoeverre de plannen daadwerkelijk zijn uitgevoerd.

BNP's zijn veelvormig. Dit hangt samen met de veelvormigheid in motivatie waarmee ze zijn opgesteld: van educatie-middel voor agrariërs tot compensatie-instrument in het kader van vergunningverlening. De meest eenvoudige plannen beperken zich tot een opsomming van inrichtings- en beheersmaatregelen, weergegeven op kaart. Meer uitgebreide plannen voegen daar aan toe: explicitering van doelstellingen, koppeling aan overheidsbeleid, natuurwetenschappelijke onderbouwing, financiële aspecten en een aanzet voor monitoring. De belangstelling voor BNP's in hun huidige vorm is over zijn hoogtepunt. Dit wordt veroorzaakt door het vrijblijvende karakter ervan en door een beperkte nazorg en monitoring.

De realisatie van de BNP's is aanzienlijk: de helft (Alblasserwaard) tot driekwart (Winterswijk) van de opgenomen maatregelen is (binnen twee à drie jaar na planoplevering) gerealiseerd. Veel bedrijfsnatuurplannen vormden een opmaat voor het verwerven van inkomsten uit agrarisch natuurbeheer. Het hoge realisatiepercentage in Winterwijk kan mede zijn veroorzaakt door de verplichting een plan op te laten stellen bij de aanvraag van een milieuvergunning. Meer aandacht voor nazorg en monitoring zou de doorwerking in de praktijk kunnen bevorderen.

BNP's hebben een grote rol bij het internaliseren van natuur en landschap bij agrariërs. Ze zijn een belangrijk element bij het bottom-up proces, met name omdat de natuur- en landschapsmaatregelen op bedrijfsmaat worden ontwikkeld.

² Groenblauwe dooradering: het geheel van landschapselementen zoals houtwallen, perceelsranden, sloten, poelen e.d.

Bedrijfsnatuurplannen hebben een grote potentie voor de realisatie van Groenblauwe Dooradering als vorm van Groene Diensten. De plannen moet wel nieuw leven worden ingeblazen. Dit kan worden bereikt door ze minder vrijblijvend te maken. Hierbij zijn ten minste de volgende aandachtspunten van belang:

- opschaling van bedrijfs- naar regioniveau; koppeling aan gebieds- of regioniveau als het relevante ruimtelijke niveau voor Groenblauwe Dooradering; hier is wellicht een belangrijke rol voor agrarische natuurverenigingen weggelegd;
- behoud van de betrokkenheid van de individuele agrariërs;
- opwaardering van bedrijfsnatuurplannen als document waar vraag en aanbod bij elkaar komen, wellicht in het kader van de ontwikkeling van Groene Diensten.
- Verkenning subsidiemogelijkheden voor het opstellen van de plannen, bijvoorbeeld vanuit de ROS; immers de regie rond ruimtelijke rangschikking van te realiseren en te beheren elementen is in de regelingen ex Programma Beheer tot dusver een blinde vlek.

Hier lijkt veel belangstelling voor te bestaan. In een op te starten pilot zouden deze aandachtspunten kunnen worden ingebracht.

1 Inleiding

Nederland is op zoek naar nieuwe vormen van natuur en landschapsbeheer. Het beleid van de huidige en twee voorgaande regeringen is erop gericht de rol van particulieren/agrariërs te versterken en dat op een marktgerichte wijze. Er worden verschillende wegen verkend om aan de versterking van deze rol vorm te geven. Die verkenning betreft zowel de knelpunten in de vraag- als de aanbodkant.

Allereerst moeten de particulieren/agrariërs er vertrouwen in krijgen dat de markt substantieel en betrouwbaar is en zich leent voor exploitatie door ondernemers. Daarnaast moeten de 'afnemers' of consumenten er vertrouwen in krijgen dat de inspanningen van de particulieren/agrariërs ook daadwerkelijk tot meerwaarde leiden voor de kwaliteit van natuur en landschap. Hoe kan aan de vergroting van dat wederzijdse vertrouwen vorm worden gegeven?

Vergroting van vertrouwen blijkt geen sinecure te zijn. Allereerst is de rol van agrariërs bij de 'productie' van natuur- en landschapswaarden een merkwaardige. Het is onomstreden dat agrariërs bij totstandkoming van de natuur- en landschapswaarden een zeer belangrijke rol hebben gespeeld. Maar omdat het 'bijproducten' waren, heeft ze dat niet tot erkende natuur- en landschapsdeskundigen gemaakt. Dat wordt door hetzelfde grosso modo ook zo gezien en daarom wijzen ze erop dat het belangrijk is dat ze de gelegenheid krijgen om deze deskundigheid op te bouwen. De afnemers van natuur- en landschap - waaronder de natuur- en landschapsbeschermers - hebben ook hun reserves. Een deel van hen heeft de agrariërs op hun netvlies als de grote vernietigers van natuur en landschap en ze achten de zorg voor natuur en landschap bij deze groep niet in goede handen. Een ander deel is ten aanzien van de attitude van agrariërs veel optimistischer gestemd en wil hen bij de nieuwe rol ondersteunen door deskundigheidsbevordering.

Een belangrijk middel om het vertrouwen te vergroten kan zijn om de na te streven doelen en de te realiseren prestaties op papier vast te leggen. Dat gebeurt al sinds jaar en dag in de vorm van overheidsplannen en beheerscontracten. In de huidige regelingen van het Programma Beheer zijn dat de beheers- en natuurgebiedplannen en de voorwaarden die gesteld worden aan inrichtings- en beheerssubsidies. Het is de vraag of dat voldoende is.

De gebiedsplannen focussen – zoals de naam al aanduidt – op gebiedsniveau, een areaal van enkele honderden tot duizenden hectares en geven weinig houvast voor activiteiten op bedrijfsniveau. Het blijft met dergelijke plannen voor agrariërs onduidelijk welke kwaliteiten en potenties op hun bedrijf aanwezig zijn om op te pakken. Voor natuur- en landschapsbeschermers bieden gebiedsplannen onvoldoende zekerheid dat met het verstrekken van de inrichtings- en beheerssubsidies de gestelde doelen ook daadwerkelijk worden gerealiseerd.

Een aantal jaren geleden heeft het fenomeen bedrijfsnatuurplan zijn intrede gedaan. Dit is vooral gepresenteerd als middel om de betrokkenheid van agrarische ondernemers bij het natuur- en landschapsbeheer te vergroten en om het beheer planmatig

vorm te kunnen geven (Daemen, 2000a,b). Hoe zien bedrijfsnatuurplannen eruit? Hoe werken ze tot dusver? Bieden ze houvast aan agrarische ondernemers en dragen ze bij tot versterking van natuur- en landschapswaarden? Naast de verkenning van de huidige betekenis is het ook interessant om na te gaan of bedrijfsnatuurplannen, het op maat presenteren van natuur- en landschapgerichte maatregelen, ook betekenis kunnen krijgen om het vertrouwen van vragers en aanbieder van natuur- en landschapswaarden te vergroten.

2 Probleemstelling

Bij het behoud en de ontwikkeling van de Groenblauwe Dooradering in het landelijk gebied kunnen bedrijfsnatuurplannen (BNP's) mogelijk een belangrijke functie vervullen. Met behulp van zulke plannen kan de inzichtelijkheid van het waarom en hoe van natuur en landschap op het bedrijf worden vergroot, en kan het draagvlak voor daarop gerichte activiteiten worden versterkt.

Het oudste door ons achterhaalde bedrijfsnatuurplan – toen aangeduid als ‘ecologische inventarisatie’ – is van 1992 (anonymus, 1992). Het methodisch vorm geven aan inrichting en beheer op bedrijfsniveau, neergelegd in bedrijfsplannen dateert van ongeveer 1995 (Smeding, 1995; Smeding & Joenje, 1999). De gedachte hierachter was dat daarmee het draagvlak voor natuur- en landschapsbeheer bij boeren/ beheerders zou worden gestimuleerd. Deze benadering is vanuit meerdere kanten opgepakt (o.a. LBN, DLV, SBNL, LUW), waarbij aanvankelijk ieder zijn eigen weg zocht. Om tot een kwaliteitsverbodiging en uniformering te komen, is door LBN een aantal plannen geanalyseerd en is een voorstel voor een standaard opgesteld (LBN, 2000a,b). (Voor meer algemene info over NBP's, zie 4.4)

Vanuit DWK-Programma 382 (Programma Regionale Identiteit en Natuur- en Landschapsontwikkeling) worden de volgende vragen gesteld: (1) wat is de huidige betekenis van bedrijfsnatuurplannen? En vervolgens: (2) wat kunnen ze bijdragen aan de realisatie van de Groenblauwe Dooradering van het landelijk gebied?

Zicht op de beantwoording van de eerste vraag kan worden verkregen door informatie over:

- (a) het aantal bedrijfsnatuurplannen dat in de loop der jaren is opgesteld en de betrokkenheid van particulieren/ agrariërs daarbij;
- (b) de kwaliteit van bedrijfsnatuurplannen;
- (c) de doorwerking van de bedrijfsplannen in de praktijk.

De aldus verzamelde gegevens kunnen worden gebruikt om een beeld te krijgen van het perspectief van BNP's voor de versteviging van de rol van particulieren/ agrariërs bij de realisatie van het natuur- en landschapsbeleid, waarbij het in dit rapport vooral gaat om de realisatie van de Groenblauwe Dooradering. Hoe zou dat perspectief kunnen worden versterkt?

3 Methode

3.1 Inventarisatie aantal bedrijfsnatuurplannen

Om een beeld te krijgen van het aantal bedrijfsnatuurplannen dat in de loop der jaren is opgesteld is als volgt te werk gegaan. Alle ons bekende belangrijke actoren die zich met bedrijfsnatuurplannen hebben beziggehouden zijn telefonisch benaderd en gevraagd is hoeveel van dergelijke plannen zij hebben opgesteld. Tevens is gevraagd in hoeverre zij informatie konden geven over andere initiatieven op dit vlak. Dit leverde een overzicht op van: (1) het aantal BedrijfsNatuurPlannen (BNP's) dat in de loop der jaren is opgesteld; (2) organisaties die zich hebben beziggehouden met het ontwikkelen van concepten voor en het opstellen van bedrijfsnatuurplannen en/of cursussen in dit verband hebben verzorgd; (3) particulieren die na het volgen van een cursus voor het eigen bedrijf een bedrijfsnatuurplan hebben opgesteld.

Tijdens de telefonische interviews is een aantal BNP's opgevraagd, waarbij we streefden naar zoveel mogelijk spreiding (geografisch, opstellers). Van deze BNP's zijn er door ons 22 inhoudelijk geanalyseerd.

3.2 Kwalitatieve analyse bedrijfsnatuurplannen

De bedrijfsnatuurplannen zijn op de volgende aspecten geanalyseerd:

- (1) de helderheid en eenduidigheid waarmee doelstellingen zijn verwoord;
- (2) de toegankelijkheid van het plan voor de beheerder en de mate waarin deze bij het opstellen ervan is betrokken;
- (3) de aansluiting op de vigerende beleidsdoelstellingen voor natuur en landschap;
- (4) de natuurwetenschappelijke onderbouwing van de voorgestelde inrichtings- en beheersmaatregelen. Daarbinnen worden diverse aspecten onderscheiden:
 - (4a) welke biotopen in het plan zijn betrokken;
 - (4b) welke soortgroepen het betreft;
 - (4c) welke gegevensbronnen zijn gebruikt
 - (4d) ruimtelijke samenhang die wordt nagestreefd
 - (4e) de mate waarin de landschapsecologische concepten worden gebruikt

Daarnaast is aandacht gegeven aan:

- (5) de eenduidigheid en volledigheid van de voorgestelde maatregelen
- (6) zicht op de financiële kosten en baten van de planvoorstellen en
- (7) de handvatten die het plan biedt voor toetsing en monitoring.

3.3 Realisatie planvoorstellen

Van twee gebieden zijn gegevens verzameld over de feitelijke realisatie van de in de Bedrijfsnatuurplannen opgenomen inrichtings- en beheersmaatregelen: het gebied

rond Winterswijk en het gebied van de Alblasserwaard/Vijf Heerenlanden. Het gebied rond Winterswijk is gekozen omdat bekend was dat daar in een compact gebied in de periode '96-'99 een fors aantal BNP's was opgesteld, met een vermoede ten minste redelijke kwaliteit. Het verzamelen van de gegevens is uitgevoerd door de Stichting Staring Advies, die in het betreffende gebied actief is met coördineren en (doen) uitvoeren van het beheer van het landelijk gebied. Het gebied van de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden was gekozen omdat daar een kant en klare studie van voorhanden was over hetzelfde onderwerp (Kruk, 2001), wat zich uitstekend in het onderhavige project liet inpassen. Het betreft een omvangrijk gebied waar in het kader van een bestuurlijk convenant in de periode 1996-2000 160 BNP's zijn opgesteld.

(a) Aanpak Winterswijk

Het verzamelen van de gegevens is uitgevoerd door de Stichting Staring Advies (SSA). Deze stichting (cq de voorlopers ervan) is destijds nauw betrokken geweest bij het opstellen van de plannen en had een volledig overzicht ervan beschikbaar. Ter wille van de onafhankelijkheid zijn de werkzaamheden uitgevoerd door iemand die destijds niet bij het opstellen van de plannen was betrokken.

Van de in totaal 115 in dit gebied opgestelde plannen, is voor 57 BNP's getracht te achterhalen in hoeverre de opgenomen maatregelen daadwerkelijk zijn gerealiseerd. Allereerst zijn daartoe de plannen geanalyseerd en is het totaal aan voorgestelde maatregelen in beeld gebracht. Vervolgens zijn gegevens over de uitvoering verzameld. Omdat een aanzienlijk aantal BNP's deel uitmaakte van een gemeentelijke vergunning voor bedrijfsuitbreiding, was de gemeente de informatiebron voor realisatie van de maatregelen. Omdat deze informatie op onderdelen hiaten vertoonde, is daarnaast een 9-tal bedrijven bezocht om ter plekke informatie te verzamelen. Hiermee werd de info aangevuld.

Uiteindelijk is voor 45 plannen informatie over de realisatie verkregen.

(b) Aanpak Alblasserwaard/Vijf Heerenlanden

Van het gebied van de Alblasserwaard & de Vijfheerenlanden was een zeer bruikbare studie voorhanden van M. Kruk (Kruk, 2001). In dit onderzoek is op basis van administratieve gegevens nagegaan in welke mate de in de bedrijfsplannen opgenomen inrichtings- en beheersmaatregelen daadwerkelijk zijn gerealiseerd. Het opstellen van de plannen maakte deel uit van een bestuurlijk convenant, waarbij een procedure was voorzien dat alle uitgevoerde inrichtingsmaatregelen op één centrale plek voor goedkeuring werden voorgelegd. Hiermee werd voor dit aspect een relatief eenvoudige administratieve evaluatie mogelijk. In totaal zijn er 160 plannen opgesteld, waarvan er 142 in het onderzoek zijn betrokken. De onderzochte plannen dateren uit de periode 1996-2000. De evaluatie vond plaats in 2001, de auteur geeft aan dat een aantal plannen nog niet in uitvoering waren genomen zodat de vastgestelde realisatie een absolute minimumschatting is. Voor het beheer is een aanvullende schriftelijke enquête uitgevoerd. Van de 150 aangeschreven agrariërs/beheerders hebben er 38 gereageerd. Voor een volledige uiteenzetting van de hier gehanteerde methode wordt naar de oorspronkelijke rapportage verwezen.

4 Resultaten

4.1 Inventarisatie aantal bedrijfsnatuurplannen, opstelkosten

Met behulp van de telefonische enquête zijn -verspreid over Nederland- in totaal zo'n 1600 bedrijfsnatuurplannen getraceerd. Een groot deel ervan (ca 96%) heeft betrekking op agrarische bedrijven en een klein deel (ca 4%) betreft bedrijven die op recreatie zijn gericht. Dit onderscheid is in zoverre van belang dat de recreatiebedrijven met de verhoging van de natuur- en landschapskwaliteit hun aantrekkelijkheid voor recreanten willen vergroten en daarmee hun primaire bedrijfstak willen versterken.

Tabel 1 *Bedrijfsnatuurplannen per provincie*

Provincie	agrarische bedrijven	recreatie bedrijven
Groningen	40	2
Friesland	230	
Drenthe	37	
Overijssel	39	11
Flevoland	21	
Gelderland	187	
Utrecht	85	10
Noord-Holland	300	23
Zuid-Holland	179	14
Zeeland	20	20
Noord-Brabant	26	
Limburg	42	
onbepaald	316	
Totaal	1522	80

Met het opstellen van de bedrijfsnatuurplannen houden zich diverse organisaties bezig. Gecategoriseerd naar onderzoeksinstituten/ingenieursbureaus, Landschaps Beheer Nederland en agrarische natuurverenigingen en direct daaraan gelieerde organisaties is het beeld als volgt:

Tabel 2 *Opstellers van bedrijfsnatuurplannen*

opstellende organisatie	aantal plannen (%)
onderzoeksinstituten/ingenieursbureaus	701 (44%)
LandschapsBeheer Nederland	449 (28%)
Agrarische Natuurverenigingen ca	452 (28%)

De onderzoeksinstituten hebben een grote rol gespeeld bij de ontwikkeling van de BNP's. Zij zijn goed voor ruim 40% van het totaal aantal opgestelde BNP's. Door Landschaps Beheer Nederland (LBN) en daaraan verbonden provinciale stichtingen landschapsbeheer is bijna 30% van de BNP's opgesteld. Een fors aandeel ten slotte is

door de agrarische natuurverenigingen zelf opgesteld (bijna 30%). In veel gevallen gaat het om agrariërs die in het kader van een cursus natuurbeheer een BNP voor hun eigen bedrijf hebben opgesteld. Daarin zijn ze veelal ondersteund door docenten, afkomstig van LBN of onderzoeksinstituten/ingenieursbureaus. Het grote aandeel dat door anv's en agrariërs is opgesteld illustreert dat ze niet alleen passief, maar ook actief betrokken zijn.

Uit de inventarisatieronde viel ons op dat op dit moment nog slechts vrij weinig BNP's worden opgesteld. Er werden opmerkingen gemaakt als: 'BNP's zijn op hun retour' of 'BNP's zijn doodgebloed' of 'BNP's zijn goed, maar er wordt niet goed mee omgegaan'.

Het meest actief op dit moment is het instituut PPO, die de methodische kwaliteit en praktijkbetekenis van BNP's wil vergroten. Daarnaast zijn er enkele initiatieven in opbouw (SBNL, LTO, Natuurlijk Platteland Nederland) om voort te borduren op de tot nu toe opgedane ervaringen van BNP's en er nieuw elan in te brengen. Het blijkt overigens dat op dit moment maar weinig ingenieursbureau's voor het opstellen van BNP's belangstelling hebben.

Kosten opstellen Bedrijfsnatuurplannen

In een aantal gevallen konden de kosten voor het opstellen van BNP's worden nagegaan. Soms zijn de bedragen in rapportages weergegeven, soms is tijdens (telefonisch) overleg met de opstellers informatie verstrekt. Het blijkt dat de opstelkosten zeer sterk uiteenlopen. De ondergrens ligt ongeveer op € 250 (historische prijs voor eenvoudige plannen) tot € 20.000 (uitgebreide, recente plannen met veel aandacht voor articulatie van doelstellingen en toetsbaarheid van de effecten).

Opgemerkt zij dat deze kosten tot dusverre meestal door de overheid zijn gedragen, als ontwikkel- of aanloopsubsidie. Op dit moment is deze fase grotendeels voorbij en moeten de nog op te stellen plannen grotendeels door de aanvragers zelf worden bekostigd (in het PPO-project worden BNP's nog volledig gesubsidieerd dit als onderdeel van methode-ontwikkeling). Telefonische info leert dat wordt geschat dat hiermee al gauw een bedrag van circa € 1000 à € 5000 is gemoeid. Deze schatting is op basis van de noties van de opstellers op dit moment, dus zonder specifiek beeld van de kwaliteitseisen die er aan zouden kunnen worden gesteld.

4.2 Kwalitatieve analyse bedrijfsnatuurplannen

Bij de analyse hebben we er in eerste instantie naar gestreefd ons te bepalen tot datgene wat expliciet in het plan is opgenomen.

Tijdens het doorwerken van de plannen is ons gebleken dat de plannen in opzet en uitvoering zeer sterk uiteenlopen. Deze verschillen waren zo groot dat we moesten vaststellen dat een beschrijvende analyse wel verhelderend was maar dat een uniforme, normatieve beoordeling geen recht doet aan de gevarieerdheid in doelstellingen

die aan het opstellen van de diverse plannen ten grondslag lagen. Zo'n normatieve beoordeling achten wij daarom haalbaar noch zinvol.

Dit beeld is versterkt in een mondelinge toelichting die we aan enkele planopstellers hebben gevraagd.

Zo stond bij Landschapsbeheer Zuid-Holland betrokkenheidvergroting en draagvlak bij de boeren voorop. Daarbij werd van groot belang geacht dat de plannen kort en bondig zouden zijn: deze zijn daarom zoveel mogelijk beperkt tot een uiteenzetting van de gewenste maatregelen en enkele kaarten. Landschapsbeheer Zuid-Holland veronderstelt dat de praktische bruikbaarheid op deze wijze het grootst zou zijn. De ecologische onderbouwing van het plan is besproken tijdens een rondgang over het bedrijf van boer en natuurdeskundige. Het werd door Landschapsbeheer Zuid-Holland weinig zinvol geacht deze onderbouwing in extenso in het bedrijfsplan op te nemen. Zij beschouwt het papieren bedrijfsnatuurplan als een tot een actieplan samengevatte neerslag van een gezamenlijke verkenning naar de ecologische en landschappelijke potenties van het bedrijf.

Een ander uiterste treffen we aan in de werkwijze van PPO. PPO hecht zeer veel belang aan het traceerbaar afleiden en vaststellen van doelstellingen en het formuleren van streefwaarden. Deze worden in haar Bedrijfsnatuurplannen dan ook in extenso opgenomen. Daarenboven schenkt PPO ook veel aandacht aan het beschrijven en onderbouwen van het beheer. Hiermee wordt het BNP meer tot een document waarin vraag en aanbod in onderling verband worden gebracht.

Hieronder worden de bevindingen ten aanzien van de diverse items verwoord. Deze zijn gebaseerd op 22 in de kwalitatieve analyse betrokken bedrijfsnatuurplannen.

4.2.1 Verwoording van doelstellingen

Tabel 3 Doelstellingen voor het opstellen van BNP's

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>doelstelling</i>		19	3
vergroten ecologische kwaliteit		16	6
motivatie boer versterken		11	11
beleidsrealisatie		6	16
verkrijgen subsidie		7	15

De doelstellingen die in de door ons geanalyseerde plannen zijn opgenomen lopen uiteen. In drie gevallen is er geen enkele doelstelling verwoord. Voorts wordt in de meeste gevallen genoemd het realiseren van natuur- en landschapsdoelen (16 vd 22: 73%). Het verhogen van de motivatie van de boeren wordt in de helft van de gevallen genoemd. Wellicht heeft dit bij het opstellen een nog grotere rol gespeeld, maar is het impliciet gebleven. Doelstellingen op het gebied van (overheids)beleidsrealisatie worden regelmatig als expliciet doel verwoord (32%). In enkele gevallen wordt duidelijk dat het opstellen van het plan noodzakelijk was om mogelijkheden te verkrijgen

voor uitbreiding van het bedrijf (7 vd 22: 28%). In sommige gevallen wordt een verhoging van de recreatieve aantrekkelijkheid nagestreefd (niet in tabel opgenomen). Dit met name bij bedrijven met recreatie als hoofd- of neventak.

4.2.2 De toegankelijkheid van het plan voor de beheerder en de mate waarin deze bij het opstellen ervan is betrokken

De toegankelijkheid van de plannen is door ons opgevat als het gemak waarmee de informatie uit de plannen is terug te vinden. Dit wordt bepaald door de indeling en opbouw van de plannen, de geordendheid, de complexiteit van het woordgebruik, het al of niet aanwezig zijn van een inhoudsopgave en door de kwaliteit van de kaarten en legenda. In de meeste gevallen lijkt dit bevredigend: de indeling en opbouw volgen doorgaans een logisch stramien, de informatie is redelijk geordend, de complexiteit van het woordgebruik is acceptabel en de kaarten zijn redelijk inzichtelijk en voorzien van adequate legenda. Met name de uitgebreide plannen neigen tot complex woordgebruik op gebruik van ecologisch vakjargon. Een inhoudsopgave is soms wel en soms niet opgenomen. Bij de meer omvangrijke plannen zit die er meestal wel bij. Bij plannen met geringe omvang ontbreekt hij vaak, maar is ook minder noodzakelijk. In onze optiek is de toegankelijkheid van de plannen daarmee geen knelpunt. Uit de telefonische rondgang bleek ons wel dat de opvatting heerst dat omvangrijkere plannen minder gemakkelijk gebruikt worden dan de dunne plannen.

De mate waarin de beheerder bij het opstellen van het plan is betrokken, is maar zeer ten dele expliciet in het plan opgenomen. In acht van de 22 geanalyseerde rapporten is dit zichtbaar. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de opmerking dat het plan ‘op verzoek van’ is opgesteld. Met name bij de meer volledige en gecompliceerde plannen is het overleg met en de inbreng van de beheerder niet altijd expliciet. Dit wil echter niet zeggen dat er geen overleg is geweest. Bij telefonische navraag bleek dat er wel degelijk met de ondernemer was overlegd. Het algemene beeld is daarmee dat de ondernemer betrokken is geweest bij het opstellen van het plan.

4.2.3 De aansluiting op de vigerende beleidsdoelstellingen voor natuur en landschap

De aansluiting van de bedrijfsnatuurplannen op de vigerende beleidsdoelstellingen voor natuur en landschap, is slechts beperkt in de plannen terug te vinden. In 6 van de 22 plannen wordt geen enkel beleidsplan vermeld en is onduidelijk of aansluiting is nagestreefd.

Tabel 4 Aansluiting BNP's aan beleidsplannen

	wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>aansluiting op beleidsplan</i>	16	6
bestemmingsplan	6	16
landschapsbeleids/ontwikkelingsplan	8	14
landschapsplan (BOL/BAL)	6	16
RBON-begrenzing, gebiedsplan	10	12
regionaal beleid (waterhh, gebiedsbeh)	10	12
alg prov/rijksbeleid	12	10

In een aantal plannen worden relevante beleidsnota's vermeld. Opvallend is dat het rijks- en provinciale beleid vaker wordt vermeld dan gemeentelijke beleid. Overigens komt het regelmatig voor dat dergelijke plannen weliswaar worden vermeld, maar dat onduidelijk is hoe ze in het betreffende beleidsplan doorwerken. In een klein aantal plannen worden de relevante beleidsnota's en/of begrenzingenplannen zowel genoemd als dat er een verband wordt gelegd met (een deel van) de voorgestelde maatregelen. In die gevallen dat is aangesloten bij beleidsnota's, kon daar niet altijd een operationele doelstelling aan worden verbonden en is door de opsteller zelf een doelstelling geformuleerd. Dat geldt bijvoorbeeld bij landschapsdoelstellingen, waarbij de opsteller zelf een streefbeeld heeft vastgesteld (bijvoorbeeld situatie 1960). Of deze doelstelling werkelijk door het beleid wordt gedragen of leidt tot een maximalisatie van de potenties, is onduidelijk.

Concluderend kan worden gesteld dat de aansluiting op de beleidsdoelstellingen voor natuur en landschap slechts beperkt zichtbaar zijn in de bedrijfsnatuurplannen. In de gevallen dat ze wel zijn vermeld is de link met de planinhoud niet altijd helder. Dit gebrek aan transparantie beschouwen wij als problematisch.

4.2.4 De natuurwetenschappelijke onderbouwing van de voorgestelde inrichtings- en beheersmaatregelen.

De mate waarin de voorgestelde maatregelen natuurwetenschappelijk worden onderbouwd, wordt bepaald door de gebruikmaking van gegevens en natuurwetenschappelijke concepten (cq ecologische systeembenadering). Sommige plannen geven in het geheel geen onderbouwing en beperken zich tot de presentatie van de voorgestelde maatregelen. Dat wil overigens niet zeggen dat deze ongefundeerd zijn, maar een uitleg ontbreekt. In andere plannen wordt een beperkte duiding gegeven, terwijl in een laatste groep een uitgebreide onderbouwing is opgenomen

a. Welke biotopen en soortgroepen betreft het?

De meeste plannen hebben op meerdere biotopen betrekking, slechts in één geval wordt in het geheel geen biotoop genoemd (het betreft een plan voor een camping).

Tabel 5 Biotopen waar BNP's betrekking op hebben

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>biotopen</i>		21	1
erf		12	10
bomen / landschapselementen		18	4
poelen / vijvers		12	10
perceelsranden		17	5
dijken		2	20
sloten		12	10
percelen		10	12
water (dm v helof filters, perc.randen)		7	15

De overige plannen hebben op één of meerdere biotopen betrekking. Bomen(rijen) en perceelsranden scoren daarin het hoogst; percelen en water worden minder vaak opgenomen. Dijken zijn slechts incidenteel aan de orde. Gemiddeld zijn er 4,3 biotopen per BNP opgenomen.

Een opvallend groot aantal BNP's (9 van de 22) geeft geen duidelijk doelstellingen aan ten aanzien van de na te streven soortstypen. In de plannen waarin ze wel zijn opgenomen, worden vogels het meest genoemd (12 van de 22) en 'overige insecten' het minst (drie maal).

Tabel 6 Soortstypen waar BNP's betrekking op hebben

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>soortstypen</i>		13	9
vogels		12	10
zoogdieren		8	14
am fibieën, reptielen		9	13
planten, terrestrisch		10	12
planten aquatisch		4	18
vlinders		5	17
overige insecten		3	19

In die gevallen waar geen soortstypen worden genoemd is het plan òf gericht op het verbeteren van condities of heeft het meer algemeen 'aankleding' doelstellingen.

b. Gebruik van karteringsgegevens

De mate waarin en het type gegevens dat wordt gebruikt varieert sterk. In acht van de 22 plannen wordt de planvorming niet duidelijk aan bestaande gegevens gerelateerd. In drie van de 22 gevallen wordt gebruik gemaakt van een provinciale kartering. In totaal dertien maal worden eigen gegevens of andere gegevensbronnen benut.

Tabel 7 Onderbouwing van de BNP's

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>gegevens in plan</i>			
provinciale kartering		14	8
eigen kartering (danwel geen bron vermeld)		3	19
andere bronnen		10	12
		3	19

a. ruimtelijke samenhang die wordt nagestreefd

De ruimtelijke samenhang die wordt nagestreefd loopt in de door ons geanalyseerde plannen sterk uiteen.

Tabel 8 Aandacht voor ruimtelijke samenhang binnen het bedrijf

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>aandacht voor samenhang</i>			
houtige structuren		11	11
perceelsranden		9	13
sloten		7	15
dijken		5	17
		1	21

Voor wat betreft de ruimtelijke samenhang binnen het bedrijf geeft de helft van de door ons geanalyseerde plannen blijk van het expliciet nastreven van een ruimtelijke samenhang van de inrichtings- en/of beheersmaatregelen. Dit krijgt vorm dmv de ruimtelijke oriëntatie van houtige structuren, perceelsranden en sloten. Overigens wordt in veel van de gevallen echter niet expliciet gemaakt voor welke soorten of soortgroepen de te realiseren structuur van betekenis is.

Tabel 9 Aandacht voor ruimtelijke samenhang met omgeving bedrijf

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>aandacht voor samenhang</i>			
houtige structuren		9	13
perceelsranden		7	15
sloten		6	16
dijken		5	17
		0	22

Een ruimtelijke samenhang boven bedrijfsniveau (gebiedsniveau of landschapsniveau) is in 9 van de geanalyseerde plannen getraceerd. Het gaat wederom om houtige structuren, perceelsranden en sloten.

a. de mate waarin de landschapsecologische concepten worden benut

Expliciete landschapsecologische overwegingen worden zelden in de bedrijfsnatuurplannen opgenomen. Wel wordt soms rekenschap gegeven van de *ecologische setting* van het bedrijf, waarmee wordt bedoeld op de landschapsecologische positionering: ligging in kwel- of inzigtgebied, ligging t.o.v. omringende natuurgebieden en bossen ed..

Tabel 10 Gebruikmaking van ecologische concepten cq systeembenadering

		wel genoemd	niet/onduidelijk genoemd
<i>gebruik van concepten/ systeembenadering</i>		15	7
stelsel benadering (ecol. setting)	abiotiek (water)	10	12
	abiotiek (bodem)	11	11
	biotiek (flora/vegetatie)	9	13
	biotiek (fauna)	6	16
modellen (voorspellings-)		1	21

In totaal 15 van de 22 plannen geven aan dat ze rekenschap geven van het systeem waar ze betrekking op hebben. In die gevallen wordt melding gemaakt van de (geo-)hydrologische situatie of het bodemtype en wordt er al of niet een verbinding gelegd met de flora, vegetatie en fauna die in dergelijke systemen verwacht mag worden.

Ook dan nog is veelal geen expliciet verband zichtbaar gemaakt met de voorgestelde inrichtings- en beheersmaatregelen. Daardoor wordt niet duidelijk welke effecten mogen worden verwacht en nog minder welke tijdshorizon voor de verwachte effecten daarbij geldt.

4.2.5 Eenduidigheid en volledigheid van de voorgestelde maatregelen

Tabel 11 Eenduidigheid voorgestelde maatregelen

	wel	niet/onduidelijk
kaarten opgesteld	22	0
onderscheid tussen bestaande en aan te leggen elementen	18	4
inrichtingsactiviteiten expliciet (bijv bestek)	13	9
aandacht huidig beheer	10	12
aandacht nieuw beheer	20	2

In alle gevallen zijn er kaarten in de plannen opgenomen waarin wordt aangegeven waar welke inrichtings- en beheerssituaties gewenst zijn. Het is evenwel niet altijd duidelijk (in vier van de 22 gevallen) welke elementen bestaand zijn en welke nieuw voorgesteld worden. Wat betreft de inrichtingsmaatregelen: uit de kaarten is de locatie en omvang (bijv lengte houtwal) meestal wel duidelijk (in 13 van de 22 plannen). Wanneer het graaf- en/of grondverzetwerkzaamheden betreft zijn er in de regel in het plan echter geen bestekken opgenomen en moeten deze nog worden opgesteld.

Wat betreft het beheer is het niet altijd duidelijk in hoeverre de kaarten de bestaande situatie weergeven of dat het een voorstel tot nieuw beheer betreft. De verdienste van dergelijke kaarten is dat een totaal-overzicht van het natuur- en landschapsbeheer op het bedrijf wordt gegeven. In vrijwel alle gevallen wordt in de tekst een nadere toelichting op het te voeren beheer gegeven (in 20 van de 22 plannen). Het gaat dan om de beschrijving van de beheershandelingen zelf en om de ecologische duiding ervan. Bij de beschrijving van het beheer wordt in ongeveer de helft (10 van de 22) on-

derscheid gemaakt tussen aanvangsbeheer en volgbeheer. De gedetailleerdheid van deze teksten loopt aanzienlijk uiteen.

De conclusie kan worden getrokken dat in het algemeen de specificatie van de voorgestelde maatregelen geen knelpunt lijkt op te leveren. De kwaliteit en de volledigheid van de toelichtende tekst loopt sterk uiteen.

4.2.6 Zicht op de financiële kosten en baten van de voorstellen; financieringsplan

Tabel 12 Financiële aspecten in BNP's

	wel	niet/onduidelijk
inzicht kosten inrichting	11	11
inzicht kosten beheer	8	14
financieringsmogelijkheden zichtbaar (regelingen)	13	9
financieringsplan (dekking kosten)	6	16

De mate waarin de financiële aspecten in het plan zijn opgenomen loopt aanzienlijk uiteen. De helft van de plannen geeft inzicht in de met inrichting gemoeide kosten en in 8 van de 22 plannen wordt ingegaan op de kosten van beheer. De wijze waarop de financiële gevolgen worden behandeld varieert. Soms worden de kosten- en batengegevens van bestaande subsidieregelingen één op één overgenomen, soms is de basis van deze gegevens onduidelijk. In een aantal plannen wordt volstaan met de opmerking dat subsidies kunnen worden verkregen. In geen van de gevallen wordt duidelijk gemaakt of de te verkrijgen subsidies toereikend zijn. Al met al is de kwaliteit van de financiële paragraaf sterk wisselend.

4.2.7 Handvatten voor toetsing en monitoring.

Om te kunnen bepalen of de uitvoering van een plan tot effecten leidt, zijn aanknopingspunten voor toetsing en monitoring essentieel. Voor een zinvolle monitoring zijn nulmeting en heldere, kwantitatieve doelstellingen randvoorwaardelijk.

Tabel 13 Handvatten voor toetsing en monitoring van de effecten

	wel	niet/onduidelijk
nulmeting uitgevoerd	6	16
streefwaarden geformuleerd	2	20
aandacht monitoring	3	19

Een beperkt deel van de plannen bevat aanknopingspunten voor monitoring; als ze er al zijn, zijn ze zeer bescheiden. Nulmetingen die zich lenen voor het opstellen van tijdreeksen zijn in 6 van de 22 gevallen uitgevoerd. De combinatie met heldere, gekwantificeerde doelstellingen komt voor afzonderlijke soorten helemaal niet voor. Slechts in twee van de geanalyseerde plannen zijn streefwaarden geformuleerd. Wel zijn in enkele plannen goede handvatten voor de monitoring van landschapselementen opgenomen.

4.2.8 Totaalbeeld en conclusie kwalitatieve analyse

De analyse van de bedrijfsnatuurplannen laat zien dat de bedrijfsnatuurplannen in opzet en inhoud sterk uiteenlopen. De meest eenvoudige plannen beperken zich tot een opsomming van inrichtings- en beheersmaatregelen op het bedrijf, in combinatie met een cartografische weergave. De meer uitgebreide plannen voegen daar in meer of mindere mate aan toe: een explicitering van de doelstellingen, koppeling aan overheidsbeleid, een natuurwetenschappelijke onderbouwing van de voorstellen, (die in enkele gevallen over de grenzen van het betreffende bedrijf reikt), een overzicht van de financiële aspecten en een aanzet voor monitoring.

Hoewel daar in het verleden wel voorstellen voor zijn gedaan is er tot op heden geen algemeen gehanteerde standaard in gebruik. Het denken over de ideale opzet van bedrijfsnatuurplannen is nog in ontwikkeling.

Ten aanzien van het benutten van de ecologische potenties is uit de door ons geanalyseerde plannen niet vast te stellen in hoeverre dat het geval is. Wel is aannemelijk dat in de plannen slechts een klein deel van de informatie is opgenomen die voor de toetsing en beoordeling relevant is.

Een oorzaak van de veelvormigheid van bedrijfsnatuurplannen schuilt in de uiteenlopende motieven en doelstellingen waarmee ze worden opgesteld. De doelstelling loopt uiteen van betrokkenheidsvergroting van agrariërs voor natuur- en landschap tot beleidsinstrument voor handhaving en ontwikkeling van natuur en landschap. Deze variatie in doelstelling leidt als vanzelf tot een veelvormige uitwerking van de rest van het plan.

Het denken over verdere ontwikkeling van bedrijfsnatuurplannen zal moeten worden gekoppeld aan de doelstellingen die aan BNP's ten grondslag liggen. Pas als er eisen aan de eenduidigheid van doelstellingen worden gesteld, wordt het noodzakelijk Bedrijfsnatuurplannen verder te standaardiseren en te uniformeren. Als er evenwel verschillende doelstellingen naast elkaar blijven bestaan, die tot nu toe alle in BNP's worden ondergebracht, is het voor de herkenbaarheid aan te bevelen een specifieke naamgeving te ontwikkelen.

4.3 Realisatie van de voorgestelde maatregelen uit bedrijfsnatuurplannen

4.3.1 Bevindingen Winterswijk e.o. (obv onderzoek door Stichting Staring Advies (SSA, 2004))

In het gebied van Winterswijk en omgeving zijn in de periode 1995-2002 115 Bedrijfsnatuurplannen opgesteld. De analyse van de opgenomen inrichtings- en beheersactiviteiten en de realisatie daarvan is gebaseerd op een steekproef van 57 BNP's. De realisatie van deze plannen is nagegaan door navraag te doen bij de verantwoordelijke ambtenaar van de gemeente en bij de opstellers van het plan. De gemeente is betrokken omdat het hebben van een BNP, een 'Ecologische Bedrijfs Advies' (EBA) verplicht gesteld is bij het verlenen van milieuvergunningen. De opstel-

lers van de plannen wonen in de streek, zijn daar ook nog volop actief en daardoor goed op de hoogte van de realisatie.

Door middel van een mondelinge enquête onder negen willekeurig gekozen ondernemers is nagegaan wat de motieven waren, hoe het gesteld was met de realisatie, wat de reden was van het al of niet volledig uitvoeren van de plannen en hoe het plan bevallen was. De informatie over de realisatie kwam overeen met de eerder verzamelde gegevens. SSA beschouwt de beide steekproeven als representatief.

Doelstelling en motieven

De aanleiding voor het opstellen werd in bijna de helft van de gevallen gevoed door een verplichting die samenhang met het verkrijgen van een vergunning (milieuvergunning, uitbreiding, verplaatsing ed). Het verwerven van inkomsten uit agrarisch natuurbeheer werd 18 maal als hoofdmotief genoemd. In de overige gevallen was het overwegend een eigenstandige interesse van de ondernemer om de natuur- en landschapskwaliteiten te vergroten. In de meeste plannen (80–90%) worden algemene soortgroepen als doelen genoemd die baat hebben van de BNP's, zoals vogels, reptielen, amfibieën, zoogdieren en insecten. Daarnaast worden gerichte maatregelen voorgesteld voor afzonderlijke soorten zoals kerkuil, torenvalk en boerenzwaluw. In de meeste plannen zijn meerdere scenario's opgenomen: een basis- en een maximumscenario. Deze verschillen in omvang en intensiteit wat betreft de voorgestelde inrichtings- en beheersmaatregelen. De belangrijkste bron van informatie voor het opstellen van de plannen was het zgn. NBL-onderzoek in het kader van het WCL-beleid. Van de negen geënquêteerden geven vijf respondenten aan dat ze n.a.v. het BNP beheersovereenkomsten hebben gesloten. Drie daarvan merken op dat tot dusverre nog steeds geen betaling is ontvangen.

Realisatie van de maatregelen

In alle BNP's van dit gebied zijn inrichting- en beheersmaatregelen opgenomen. Per plan betreft het 2 tot 11 typen elementen. De meest voorkomende zijn houtwal/struweel (85%); poelen (68%) en duurzame zomen (overgang van bossen en houtwallen naar landbouwkundig gebruikt perceel) (64%). Een enkele maal betreft het de aanleg van een hoogstamboomgaard, de aanleg van een moerasoever en het verondiepen van begreppeling. De oppervlakte van al de elementen waar maatregelen voor worden voorgesteld bedraagt 408 ha (tabel 14). Het belangrijkste aandeel daarvan wordt ingenomen door grazige vlakvormige elementen (weiland, hooiland, akkers, heide ed).

Tabel 14. Realisatie van de beheers- en inrichtingsmaatregelen in de BNP's in WCL-Winterwijk.

Objecten van inrichting/beheer	In de plannen	Uitgevoerd	
		ha	%
Houtige elementen	42,2	30,1	71
Grazige, lijnvormige elementen	12,9	16,3	49
Grazige vlakvormige elementen	344,2	264,4	79
Natte elementen	5,2	2,5	48
Overig	3,8	1	26
Totaal	408,3	304,5	75

Van de 57 plannen was van 12 plannen de realisatie niet te achterhalen. Deze zijn als niet-gerealiseerd beschouwd. Van de overige 45 plannen zijn in twee gevallen de voorgestelde inrichting- en beheermaatregelen volledig uitgevoerd, in 36 gevallen gedeeltelijk, terwijl bij zeven bedrijven de plannen helemaal niet zijn uitgevoerd. Als we de realisatie bepalen adhv de voorgestelde arealen is het beeld het volgende. Voor grazige vlakvormige elementen is het voorgestelde beheer op bijna 80% van het voorgestelde areaal ter hand genomen. Voor de natte elementen (poelen, moerasjes ed) zijn de voorgestelde oppervlak de inrichting- en beheermaatregelen op bijna de helft gerealiseerd. Van het totaal aan voorgestelde maatregelen is 75% (ruim 300 ha) met zekerheid uitgevoerd (tabel 14).

Dankzij een eenvoudige standaard voor de bedrijfsnatuurplannen voor het hele gebied zijn in korte tijd veel plannen gemaakt. Door deze gebiedsgerichte aanpak zijn er veel meer natuur- en landschapsbeheer ter hand genomen dan zonder zo'n aanpak het geval zou zijn geweest. Opmerkelijk is dat de agrariërs, hoewel enthousiast over de resultaten van hun inrichting- en beheerinspanningen, naar eigen zeggen niet anders tegen natuur en landschap zijn gaan kijken.

4.3.2 Realisatie BNP's Alblasserwaard/Vijfheerenlanden (obv Kruk, 2001)

In de Alblasserwaard zijn in de periode 1996-2000 160 plannen opgesteld. De analyse van de inrichtingsactiviteiten is gebaseerd op 142 BNP's. De analyse van de beheersgegevens is gebaseerd op een schriftelijke enquête, waarop door 38 personen is gereageerd. Kruk beschouwt de respondenten als representatief voor het geheel. Voor de presentatie van de realisatiegegevens wordt onderscheid gemaakt tussen inrichtings- en beheersmaatregelen.

Inrichtingsmaatregelen

Van de onderzochte plannen heeft driekwart op inrichting betrekking, één kwart bevat louter beheer. De inrichtingsmaatregelen hebben op diverse landschapselementen betrekking. Kruk onderscheidt: (1) bomen en struiken; (2) fruitbomen; (3) knotbomen; (4) solitaire bomen; (5) hagen; (6) terrastaluds en (7) afplaggen. Per plan kunnen één of meer van deze elementen aan de orde zijn. Het leeuwendeel van de plannen heeft op 1 à 2 typen elementen betrekking, een enkel op 6 à 7.

Van de in de plannen opgenomen maatregelen blijkt dat minimaal de helft is gerealiseerd (en maximaal viervijfde). Verrassend genoeg blijken ingrijpende maatregelen, zoals plaggen en het aanleggen van terrastaluds, in relatief veel gevallen te worden uitgevoerd (resp. in 92% en 59% van de gevallen), terwijl het planten van knotbomen met 31% uitvoering bescheiden scoort.

Beheer

Het beheer betreft diverse elementen. Kruk onderscheidt: (1) beplantingen; (2) hoogstamfruitbomen; (3) overhoekjes; (4) weidevogels (div. vormen); (5) slootkanten en (6) botanisch beheer volvelds. Indien in het BNP inrichtingsmaatregelen zijn opgenomen, dan is er steeds ook een beheersparagraaf aan toegevoegd. Dat betekent dat alle BNP's één of meerdere beheersmaatregelen omvatten.

Drievijfde van de geënquêteerden geeft aan dat de in het BNP opgenomen beheermaatregelen daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Gemiddeld gaat het per plan om ruim 1,5 ha weidevogelbeheer, 1,2 ha botanisch beheer en bijna 3 km randenbeheer.

In totaal schat Kruk dat vanwege de bedrijfsnatuurplannen er ten minste ruim 410 ha in beheer (evt in combinatie met inrichting) is genomen. Dit is ongeveer de helft van wat er in de plannen aan maatregelen was opgenomen. Redenen waarom de plannen niet waren gerealiseerd lagen in de praktische sfeer: (1) nog niet van gekomen, (2) doorkruist bij nader inzien andere ambities en (3) organisatie nog niet rond gekregen. De voorgestelde maatregelen blijken voor bijna 1/3 betrekking te hebben op de PEHS en betekenen dus een versterking van de provinciale ecologische hoofdstructuur.

4.4 Bevindingen uit telefoonronde, workshop en literatuur

Tijdens de telefonische inventarisatie en tijdens een workshop (Groenblauwe Dooradering en Bedrijfsnatuurplannen) gehouden op 26 november 2003 zijn er tal van opmerkingen gemaakt die bijdragen aan het beeld van Bedrijfsnatuurplannen (Geertsema, 2003). De hierin besloten ervaringen en opinies geven een waardevolle aanvulling op de hierboven gepresenteerde gegevens.

- Als belangrijkste positieve betekenis van bedrijfsnatuurplannen komt naar voren dat ze bijgedragen hebben aan de enthousiasmering van en internalisering van natuur- en landschapswaarden bij de individuele agrariërs. Dit was met name het geval wanneer het BNP door de agrariër zelf werd opgesteld. Dit opstellen maakte vrijwel altijd deel uit van een cursus die verplicht was voordat men van een agrarische natuurvereniging lid kon worden.
- De aandacht voor bedrijfsnatuurplannen heeft zijn hoogtepunt gehad. Hiervoor worden verschillende redenen aangedragen. Genoemd worden o.a.: (1) BNP heeft weinig/geen status; (2) BNP is te vrijblijvend; (3) het opstellen van BNP's is kostbaar; (4) het ontbreekt aan een standaard; (5) BNP's zijn wel goed, maar er wordt niet goed mee omgegaan, teleurstelling in de overheid.
- De nazorg voor BNP's (begeleiding bij de uitvoering, monitoring) is zeer gering geweest, te beperkt naar het oordeel van veel informanten. Daardoor is de doorwerking van BNP's in de feitelijke kwaliteit van natuur en landschap beperkt gebleven.
- Bij het bottom-up werken dient bij het opstellen van BNP's helder onderscheid te worden gemaakt tussen vragers en aanbieders. Wanneer de agrariërs al te eenzijdig bepalend zijn voor wat er in de plannen wordt opgenomen, bestaat het risico dat zij als vragers naar aanbieders gaan transformeren. Dat zou de positie als aanbieder en dus betaald leverancier van een Groene Dienst kunnen verzwakken.
- Voor het opstellen van Bedrijfsnatuurplannen is er een groeiende interesse merkbaar van 'buitenlui', die een stukje grond in beheer hebben; zij hebben niet zozeer interesse in geld verdienen met beheer (beheerssubsidie), maar behoefte aan ondersteuning bij het inrichten en beheer van hun eigendom. In sommige gevallen is het opstellen van een BNP door een erkende organisatie bepalend voor het verkrijgen van vergunningen en inrichtingssubsidies.

- Het doet zich regelmatig voor dat een aanvrager tevreden is met 'triviale' natuur en niet is gespist op maximalisering van de ecologische effecten. Dit komt de kwaliteit van het plan niet ten goede en ondermijnt de kosteneffectiviteit. Bij subsidiëring van inrichting dient dit in ogenschouw te worden genomen.

Uit de literatuur komt een aantal zaken naar voren die bij de analyse van de plannen onderbelicht zijn gebleven en die voor de beeldvorming van BNP's wel van belang zijn. Het fenomeen bedrijfsnatuurplannen bestaat in Nederland zo'n tien jaar. Een oervorm van een bedrijfsnatuurplan troffen wij aan uit 1992, opgesteld voor een bedrijf te Boekelo (Anonymus, 1992). Een belangrijke stimulans voor een verbreding van het gebruik is gegeven door Frans Smeding die in 1995 een protocol voor bedrijfsnatuurplannen publiceerde (Smeding, 1995; Smeding & Joenje, 1999). Op basis hiervan is DLV samen met de stichting Biologica vanaf 1996 begonnen met het opstellen van Bedrijfsnatuurplannen. Er was geen plan-standaard voorhanden; werkenderwijs werden ervaringen opgedaan, die in nieuwe plannen werden toegepast (Daemen, 2000 a,b; Kloen et al., 2001; Joldersma et al., 2002). Deze activiteiten werden door de overheid ondersteund, omdat het goed strookte met de beleidsintentie meer van het natuur- en landschapsbeheer onder te brengen bij particulieren en agrariërs. Stichting Biologica streefde na om Bedrijfsnatuurplannen tot een onderdeel te maken van een gecertificeerde, biologische bedrijfsvoering (Guit et al, 2002). Weldra werden BNP's door meerdere partijen aantrekkelijk bevonden en omarmd, met name door agrarische natuurverenigingen en daaraan gelieerde organisaties. Het opstellen van BNP's werd een regulier onderdeel van cursussen die aspirant-leden moesten doorlopen. Het waren vaak de agrariërs zelf die, met behulp van op maat gemaakte literatuur (Van 't Hof, 1998) en ondersteund door professionals, het plan voor hun eigen bedrijf opstelden. Voor velen bleek dit inspirerend. Het opstellen van BNP's wordt ook wel gezien als mogelijkheid om het groene imago van agrariërs te verbeteren.

Het zijn met name de provinciale stichtingen vrijwillig landschapsbeheer geweest (gelieerd aan Landschapsbeheer Nederland), die Bedrijfsnatuurplannen hebben benut om op systematische en heldere wijze agrariërs en andere grondbezitters in het landelijk gebied te benaderen. Bij het verdere gebruik doet zich evenwel het gemis van een standaard werkwijze gevoelen. Door Landschapsbeheer Nederland worden de dan beschikbare BNP's geanalyseerd en op basis daarvan wordt een degelijke en praktische standaard voorgesteld (Daemen, 2000). De publicatie van deze standaard leidt echter niet tot een intensief gebruik ervan: de veelvormigheid blijft. Dat ligt niet aan de kwaliteit van de standaard, die lijkt goed. Wel ligt het aan het functioneren van BNP's in de praktijk. Hierover komt uit de gesprekken een tweeledigheid naar voren. Enerzijds wil men de informatie naar de beheerder en dus het BNP zo simpel mogelijk houden om de drempel tot gebruik te minimaliseren. Dit leidt tot simpele, korte plannen die het karakter krijgen van een actiepuntenlijst. Deze vorm is vooral gewild om particulieren 'over te halen'. Anderzijds wil men de kwaliteit van de ecologische onderbouwing van plannen vergroten en daarbij veel achtergrond kennis overdragen. Dit leidt tot lijvige BNP's, met informatie over soms complexe onderwerpen. Deze vorm is vooral gewild bij bestuurlijke convenanten, bij koppeling aan vergunningverlening of bij het regelen van natuurcompensatie. Zowel de dunne als dikke BNP's hebben voorspelbare voor- en nadelen.

Ten aanzien van de verdere ontwikkeling van bedrijfsnatuurplannen is er door het onderzoeksinstituut PPO (Praktijkonderzoek Plant & Omgeving) een omvangrijk project gestart (project 'Natuurbreed'). Dit project richt zich sterk op de methodische aspecten. Er wordt veel aandacht besteed aan het komen tot heldere, eenduidige en kwantificeerbare doelstellingen. Daarbij wordt veel aandacht geschonken aan gebiedseigen kenmerken en aan aansluiting aan beleidsdoelstellingen. Dit project is nu halverwege en wordt naar verwachting over twee jaar afgerond. Een in verband van onderhavig onderzoek interessante ontwikkeling is dat voor de realisatie van Groenblauwe Dooradering meer dan voorheen wordt gezocht naar opschalingmogelijkheden van bedrijf- naar streek- of regioniveau. Door PPO worden op dit moment hiertoe enkele initiatieven ontwikkeld, evenals door SBNL en Natuurlijk Platteland-west. Tijdens de workshop van 26 november jl werd van meerdere zijden het belang van deze opschaling onderschreven (Geertsema, 2003).

5 Kansen, knelpunten en aanbevelingen voor de verdere toepassing van bedrijfsnatuurplannen

- **Vraag en aanbod.** Tot nu toe zijn bedrijfsnatuurplannen sterk op het aanbod van de agrariërs gericht (daartoe gestimuleerd door ecologen, veelal werkzaam bij provinciale landschapsbeheer organisaties) en weinig specifiek afgestemd op een specifieke beleidsmatige vraag; Het verdient aanbeveling het bedrijfsnatuurplan te ontwikkelen als een document waar vraag en aanbod bijeen worden gebracht. Dit als een vorm van Groene Dienstverlening.
- **Meerwaarde voor gebiedsplannen.** Bedrijfsnatuurplannen kunnen een houvast bieden om systematisch aan de ruimtelijke rangschikking van de groenblauwe dooradering aandacht te schenken. Ruimtelijke rangschikking is een belangrijke factor bij de effectiviteit van inrichting en beheer. Gebiedsplannen (ex regelingen Programma Beheer) bieden tot dusverre weinig houvast voor de ruimtelijke rangschikking van inrichting- en beheermaatregelen, zowel niet op regionaal- als op bedrijfsniveau.. **Dit wordt door ons opgevat als een blinde vlek in de regelingen.** Het verdient aanbeveling om voor één of enkele proefgebieden modelstudies uit te voeren waarin het verschil in ecologische effecten wordt vastgesteld met en zonder optimale ruimtelijke rangschikking van de elementen van de Groenblauwe Dooradering.
- **Meerwaarde voor agrariërs.** Voor de agrariër/beheerder krijgt het bedrijfsnatuurplan betekenis wanneer hij zich aan het plan verbonden voelt. Daarvoor is van belang dat (zie ook: Oerlemans et al., 1999):
 - het plan achtergronden van inrichting en beheer ontsluit
 - het plan mogelijkheden voor flexibiliteit biedt die zonder het plan buiten bereik zouden blijven;
 - de wensen van de beheerder daarin herkend en erkend worden;
 - het plan weinig gecompliceerd en praktisch is;
 - het inzicht geeft de effecten van de diverse maatregelen
 - het uitvoeren ervan tot extra inkomen leidt ...
 - => de agrariër/beheerder het BNP als een wezenlijk onderdeel van zijn groene professie beschouwt.
- **Meerwaarde voor beleid.** Voor het beleid krijgt het plan betekenis wanneer:
 - het een toegevoegde waarde heeft voor realisatie van de beleidsdoelstellingen zoals die in bijv gebiedsplannen zijn neergelegd. Hiervan is sprake wanneer:
 - in de bedrijfsnatuurplannen niet alleen met de situatie in het bedrijf zelf rekening wordt gehouden, maar ook met de ruimtelijke kwaliteiten op gebiedsniveau; dit kan de kwaliteit van de groenblauwe dooradering ten goede komen.
 - De plannen invulling geven aan de blinde vlek die er in de regelingen ex Programma Beheer is ten aanzien van de ruimtelijke rangschikking van de te realiseren en te beheren elementen (zie hierboven, onder *meerwaarde voor gebiedsplannen*).

- opstellen van bedrijfsnatuurplannen leidt tot een hogere deelname door particulieren.
- Het plan zich tot een vehikel ontwikkelt waarin vraag en aanbod van Groende Diensten worden neergelegd en uitgewerkt.
- **Meerwaarde van/voor agrarische natuurverenigingen.** Bedrijfsnatuurplannen bieden zowel voor particulieren/agrariërs als voor het beleid extra perspectief wanneer ze worden gevoed vanuit consument-wensen op gebiedsniveau (verwoord via natuurorganisaties, beleid, gebruikers afzonderlijk, enz.). Dat kan vorm krijgen door (beleids)doelstellingen op gebiedsniveau (bijv. aandacht voor verbindingen) te concretiseren tot op bedrijfsniveau. Bij de totstandkoming hiervan kunnen samenwerkingsverbanden zoals agrarische natuurverenigingen een belangrijke rol spelen. Binnen zo'n vereniging kan bijvoorbeeld een afwegingsproces plaats vinden bij welke bedrijven belangstelling is om ecologische verbindingen te realiseren. Hiermee wordt op flexibele wijze groenblauwe dooradering gerealiseerd. Het verdient aanbeveling in één of enkele gebieden pilots te starten. Een belangrijke opgave hierin zal zijn hoe vraag en aanbod van Groene Diensten bij elkaar kunnen worden gebracht. Hierbij dient veel aandacht te worden geschonken aan een flexibele wijze waarop aanbod en vraag kunnen worden gematched. Niet onbelangrijk daarbij is dat agrarische natuurverenigingen doende zijn bij hun planningswerkzaamheden van ICT gebruik te maken (zie bijv. Rodenburg, 2003)
- **Toename administratieve belasting.** Bedrijfsnatuurplannen betekenen een administratieve belasting voor particulieren; ze brengen het risico van een vergroting van beleidsmoeheid met zich mee. Dit kan worden ondervangen wanneer ze een status krijgen in de afstemming van vraag en aanbod van Groene Diensten.
- **Kosten opstellen plan; naar subsidëring vanuit de ROS.** Met het opstellen van bedrijfsnatuurplannen zijn substantiële kosten gemoeid. Voor een gemiddeld agrarisch bedrijf bedragen deze naar schatting 2000-10.000 Euro. Uitgaande van bedrijven van ca 25 ha, komt dit overeen met 80-400 Euro per ha bedrijf. Uitgesmeerd over een operationele periode van 10 jaar van een BNP komt het op 8 tot 40 euro per ha.jr. Wanneer het plannen op gebiedsnivo weerklank vindt bij het beleid, verdient het aanbeveling te verkennen of deze kosten onder te brengen zijn bij de Regeling Ondersteuning Samenwerkingsverbanden (ROS). Dit zou vorm kunnen krijgen door het opstellen van op elkaar afgestemde bedrijfsnatuurplannen (cq regiosnatuurplan) als randvoorwaarde kan worden gesteld voor het verkrijgen van subsidies voor bepaalde onderdelen van het Programma Beheer. Motivatie om het onder de ROS te brengen wordt gevoed door het feit dat de huidige regelingen ex Programma Beheer niet voorzien in de regie rond de ruimtelijke rangschikking van de te beheren elementen.

Literatuur

- Anonymus, 1992. Ecologische inventarisatie voorbeeldbedrijf Boekelo. EUREGIO - Landbouw- en Landschapsproject. Biologische Station Zwillbrock, Zwillbrock.
- Daemen, N., 2000. Een standaard voor een kort bedrijfsnatuurplan. Landschapsbeheer Nederland, Utrecht.
- Daemen, N., 2000. Bedrijfsnatuurplannen, een onderzoek en voorstel voor een standaard. Landschapsbeheer Nederland, Utrecht.
- Geertsema, W., 2003. Verslag Workshop: kennis over groenblauwe dooradering, 26 november 2003. Alterra, Wageningen.
- Guit, J., A.Guldemond, L.Gorter, G.Brouwer & J.J. Almenkerk, 2002. Anna, over agrarische natuur op uw biologische bedrijf. Platform Biologica.
- Hof, I.C., van 't (red.), 1998. Handboek Agrarisch Natuurbeheer. Landschapsbeheer Nederland, Utrecht.
- Joldersma, R., Guldemond, J.A., N. Oerlemans, H. Kloen, F. van Langevelde & J. Reus, 2002. Samen werken aan het landschap. Voorbereiden en uitvoeren van een gebiedsnatuurplan door een Agrarische Natuur Vereniging. Rap. 525, CLM, Utrecht.
- Kloen, H., M.E.A. Broekmeyer & J.A. Guldemond, 2001. Perspectieven voor het landschap. Behoud en versterking van het agrarisch cultuurlandschap. Rap. 500, CLM, Utrecht.
- Kruk, M., 2001. Administratieve evaluatie van het project 'Bedrijfsnatuurplannen en inrichtingsmaatregelen in de Alblasserwaard & de Vijfheerenlanden'1996-2000. VAN den Hâneker, Lexmond.
- Oerlemans, N.J., J.A.Guldemond & J.M.Klaver, 1999. Kansen voor biodiversiteit op het boerenbedrijf. Rapp. 440, CLM, Utrecht.
- Rodenburg, B., 2003. GIS voor natuurverenigingen. IN Natura Informatie, jaargang 6 nummer 11. In Natura, Haarlem.
- Smeding, F.W., 1995. Protocol Natuurplan. meded. 002.95. LUW, Wageningen.
- Smeding, F.W. & W. Joenje, 1999. Farm-Nature Plan: landscape ecology based farm planning. Landscape and Urban Planning 46 (1999): 109-115.
- Stichting Staring Advies (SSA), 2004. Evaluatie Natuurbedrijfsadviesplannen WCL-Winterswijk. Rapport 214.

Bijlage 1 Lijst van in de kwalitatieve analyse betrokken Bedrijfsnatuurplannen

- Biologica, DLV en LUW, 1997, Agrarisch Natuurplan, biologisch-dynamisch (12 pp.)
- Biologica, DLV en LUW, 1997, Agrarisch Natuurplan Bedrijf Hondspol, biologisch-dynamisch, melkvee en schapen (17 pp.)
- Biologica, DLV en LUW, 1997, Agrarisch Natuurplan Bedrijf Ter Linde, gemengd (17 pp.)
- Brabants Landschap, 1998, Agrarisch natuur- en landschapsbeheer in de Kempen, melkvee- en varkenshouderij (52 pp.)
- Den Hâneker, 2003, Inrichtingsplan van natuurelementen, ??, (10 pp.)
- DLV, 2002, DLV-Natuurplan, bloembollenteelt (18 pp.)
- Landschapsbeheer Groningen, 1996, Bedrijfsnatuurplan Veehouderij Boonstra/Bosma, Wagenborgen, melkvee, biologisch, ecologisch (16)
- Landschapsbeheer Groningen, 1996, Bedrijfsnatuurplan Akkerbouwbedrijf Plaatje Sellingen, akkerbouw (15 pp.)
- Landschapsbeheer Noord-Holland, 2001, Bedrijfsnatuurplan Demobedrijf "v.o.f. De Gouw", biologisch melkveebedrijf (32 pp.)
- Landschapsbeheer Zeeland, 2001, Bedrijfsnatuurplan Wilhelminahoeve, biologisch-dynamisch, gemengd (26 pp.)
- Landschapsbeheer Zeeland, 2003, Bedrijfsnatuurplan, akkerbouw (16 pp.)
- Landschapsbeheer Zeeland, 2003, Natuurplan Camping De Veerhoeve, camping (10 pp.)
- Landschapsbeheer Zeeland, 2003, Natuurplan Camping Weltevreden Zoutelande, camping (39 pp.)
- PPO, 2001, Bedrijfsnatuurplan De Geus, akkerbouw (54 pp.)
- PPO, 2001, Bedrijfsnatuurplan Maris, biologische akkerbouw (77 pp.)
- PPO, 2003, Bedrijfsnatuurplan Winters-Nijboer, gangbaar gemengd, (71 pp.)
- PR, CLM en AB-DLO, 1997, Agrarische natuur op zand, Een natuurplan voor De Marke, proefbedrijf voor Melkveehouderij en Milieu (100pp.)
- SBNL, 1997, Bedrijfsnatuurplan Maatschap De Jongh, melkvee (10 pp.)
- SBNL, 2003, Bedrijfsnatuurplan fam. G. de Groot, melkvee (24 pp.)
- Zwillbrock, 1997, Ecologisch bedrijfsadvies, recreatie (22 pp.)
- Zwillbrock, 1998, Ecologisch bedrijfsadvies landbouwbedrijf Harbers, melkvee (17 pp.)
- Zwillbrock, 1998, Ecologisch bedrijfsadvies Maatschap Geerdes, ?? (41 pp.)

Bijlage 2 Lijst van telefonisch/ mondeling geraadpleegde persone

gesproken met	instelling
Wilfried Klein Gunnewiek	Agrarische natuurvereniging Berkel en Slinge
Piet de Jong	Agrarische natuurvereniging De Duinboeren
Dick Drijver	Agrarische natuurvereniging De Lieuw
Jan de Koster	Agrarische natuurvereniging Den Hâneker
Jan Hulsink	Agrarische natuurvereniging Ommermarke
E.A. de Wilde	Agrarische natuurvereniging Reggestreek*
Wilfried Berendsen	Agrarische natuurvereniging 't Onderhold
Ineke Bijman-Henneman	Agrarische natuurvereniging Tussen Y en Dijken*
Frank Visbeen	Agrarische natuurvereniging Waterland
Carla Grashof-Bokdam	Alterra*
Willemien Geertsema	Alterra*
Pieter Put	Area advies
Geert van de Veer	Area advies, Natuurlijk Platteland Limburg
Harry Zwart	BCC Leerdam*
Joost Guyt	Biologica
Walter Menkveld	Blooming
Nerus Sytema	Boeren Natuur-Noord*
Emile Rijke	Brabants Landschap
Ed Oosterveld	Bureau Altenburg & Wymenga*
	Bureau Waardenburg*
Adriaan Guldermond	CLM
Jan Jaap van Almenkerk	Daphnia natuurontwikkeling
Gert Jan Elbers	DLV
Gerjan Brouwer	DLV
Hanneke Jansen	GLTO*
Evert van Wijk	Groenland beheer*
Henk Schmitz	IKL Limburg*
Pieter Posthumus	Landschapsbeheer Drenthe
Tiem van Veen	Landschapsbeheer Flevoland
Foppe van der Meer	Landschapsbeheer Friesland
Leo Stockman	Landschapsbeheer Groningen
Aad van Paassen	Landschapsbeheer Nederland
Norbert Daemen	Landschap Noord-Holland
Mark Kamoen	Landschap Noord-Holland
Robert Wielemaker	Landschapsbeheer Zeeland
Arjan de Hulster	Landschapsbeheer Zeeland
Sander Nijhuis	Landschapsbeheer Gelderland*
Joris Hellevoort	Landschapsbeheer Utrecht
Nomi Havelaar	Landschapsbeheer Utrecht
Aletta van der Zijden	Landschapsbeheer Zuid-Holland
Heinz Krantz	Landschapsbeheer Zuid-Holland
Marcel Schildwacht	Landschapsbeheer Zuid-Holland
Maurice Kruk	Landschapsbeheer Zuid-Holland
Frans Smeding	Louis Bolk Instituut
S. Kengen	Mergelland corporatie*
Joost Klaver	Natuurlijk Platteland-west
Teunis-Jacob Slob	Natuurlijk Platteland-west
H. Kole	Natuurlijk Walcheren*
Arend van Bemmelen	Overijssels landschap
Frans van Alebeek	PPO Lelystad
Gerard Migchels	PV Lelystad
Pieter Galema	Recron*
René Munsters	SBNL
Robbert Keijzer	SBNL
Arjan Baken	Van Hall Instituut
Arie Kok	Wellantcollege

